

Leven in pijn

Arko Oderwald

Signora Léuca zit alleen in haar prachtige en keurige huis. Alles staat op zijn plaats, al elf jaar, sinds het vertrek van haar man die in zonde leeft met een andere vrouw, bij wie hij drie kinderen heeft. Zij probeert haar tijd zinvol te besteden, maar soms welt er een gevoel van weemoed op.

“nee, nu verlangt ze niets meer, maar om dat wat ze niet heeft gehad, wat ze niet heeft kunnen hebben; en een zekere pijn ook, geen echte pijn meer, maar een soort walging die bijna tot een innerlijke woede wordt.”

Signora Léuca is de hoofdpersoon van een verhaal van Luigi Pirandello. Het verhaal werd onder de titel *Pena di vivere così* in 1920 gepubliceerd. Hoewel 'pena' straf betekent, is de titel van dit verhaal in het Nederlands vertaald als *De pijn om zo te leven*. Die vertaling is opvallend, omdat de belangrijkste vraag van Signora Léuca is of zij haar ellendige leven verdient heeft. In het verhaal wordt dat nog op de spits gedreven door het feit dat haar man met zijn drie kinderen bij haar terugkeert na het overlijden van de moeder van de kinderen en vervolgens haar opnieuw zonder aankondiging verlaat met achterlating van zijn kinderen. *De straf om zo te leven* zou dus een zeer adequate vertaling zijn.

Dit voorbeeld laat zien dat het spreken over pijn niet eenduidig is. Als Pirandello (in vertaling) aan het eind van het verhaal schrijft dat signora Léuca achterblijft “met deze pijn, met deze pijn die niet overgaat”, dan is volstrekt duidelijk dat hier geen sprake is van lichamelijke pijn, maar dat pijn in een overdrachtelijk zin wordt gebruikt. Die overdracht is niet onbegrijpelijk. De woorden voor pijn in het Italiaans zijn 'dólore' en 'pino'. De overeenkomst tussen 'pino' en 'pena' is dat beide woorden stammen van het latijnse 'poena', dat straf betekent. Zoals signora Léuca zich afvraagt waaraan zij dit leven heeft verdient, welke straf, voor welke daad, en door wie hier wordt opgelegd, zo stellen vele mensen met lichamelijke pijn zich deze zelfde vraag.

Signora Léuca onderzoekt in het verhaal nauwgezet welke motieven haar in haar leven drijven. Daarvoor is nodig dat ze haar gevoelens nauwkeurig nagaat en beschrijft. De lezer krijgt daardoor een goed inzicht in haar beleving. Wellicht dat hier een verschil naar voren komt tussen lichamelijke pijn en levenspijn. Van lichamelijke pijn wordt vaak gezegd dat deze onmiddellijk is, niet onder woorden is te brengen. Levenspijn zou daarvan verschillen omdat er, meer dan bij lichamelijke pijn, een dialectisch verband is met het leven dat men leidt. Daardoor zouden er meer woorden, aan het leven ontleend, beschikbaar zijn om de ervaring uit te drukken. Of dit werkelijk zo is valt nog te bezien, maar het is wel duidelijk dat lichamelijke pijn en levenspijn met elkaar verbonden zijn in de geweldadige uitwerking van de ervaringen op ons leven. De schrijver Siegfried Lenz noteert dat indringende ervaringen, zoals liefdesverdriet, die niet fysiek veroorzaakt worden, waaraan geen weefselbeschadiging ten grondslag ligt, zoveel geweld op ons leven kunnen uitoefenen dat we ze ook lichamenlijk beleven.

Voor Signora Léuca heeft haar pijn ook een persoonlijke geschiedenis die er toe bijdraagt dat de pijn nooit meer over zal gaan. Ook dat is een verschil met lichamelijke pijn, waarvan het gevoel verdwijnt uit de herinnering.

Officiële hulpverleners worden door Signora Léuca niet geraadpleegd, hoewel zij op gezette tijden haar gevoelens bespreekt met de pastoor. Deze ondersteunt haar door haar te waarschuwen voor haar hoogmoed, die haar van God verwijderd:

“Ja signora. Ik waarschuw u ervoor! Al sinds een tijdje merk ik dat met leedwezen in u op. Ik bedoel deze drang, deze al te grote begeerte om overal de achtergronden van te zien... . Past u daarvoor op.”

De boodschap is in dit geval duidelijk. Stel geen vragen over wat je overkomt in het leven, verzet je er niet tegen. Een hedendaagse hulpverlener zou hier waarschijnlijk niet zomaar mee weggkomen, maar ook nu nog zijn er situaties denkbaar waarin de pijn (of het nu lichamelijke of levenspijn is) niet te bestrijden is en verklaringen tekort schieten. De pijn moet dan toch op de een of andere manier een plaats in het leven krijgen. Hulp van anderen kan er dan uit bestaan de pijnlijker te steunen in de incorporering van de pijn.

Dat anderen een belangrijke rol daarbij spelen wordt door Pirandello in de laatste pagina's van het verhaal venijnig geschetst. Als haar man haar voor de tweede keer heeft verlaten en er met het nichtje van een vriendin vandoor is gegaan met achterlating van zijn kinderen, wordt zij door haar omgeving niet geprezen dat zij haar man en haar kinderen in haar huis heeft opgenomen, maar juist beschuldigd dat zij dat met een voorbehoud heeft gedaan.

“Mijn hemel, nu zij zich bereid had getoond haar man weer in huis te nemen, had zij toch best zichzelf kunnen dwingen haar afkeer van hem te overwinnen en zich erin kunnen schikken weer in alle opzichten zijn vrouw te worden. Het is een kruis, natuurlijk! En de verdienste schuilt juist in de berusting waarmee men het draagt.

Maar Signora Léuca laat de mensen praten, en ze laat hen ook maar in de waan dat zij tekort is geschoten. De woorden kunnen haar niet schelen, zomin als de feiten. De wond is in haar binnenste. En dat die woorden daar als druppels citroen op neervallen is niet erg, want hoe meer die wond brandt, hoe liever het haar nu is.”

Het ontbreekt de anderen in dit verhaal zowel aan empathie als compassie met Signora Léuca. Zij staat er alleen voor, “blijft achter, met haar geest, altijd zo pijnlijk opmerkzaam op zichzelf en op alles, onder het serene masker van blijmoedigheid innerlijk verscheurd door een beproeving die niemand heeft vermoed”.

Pijn en literatuur

Het verhaal van Pirandello toont direct en indirect een aantal belangrijke aspecten van de aanwezigheid van pijn in ons leven, op een manier die eigenlijk alleen de literator is gegeven. Het is zowel het unieke verhaal van signora Léuca, als een algemeen verhaal van pijn. Alle andere pijnverhalen zijn met dit verhaal verbonden in de algemene strekking en in de verschillende aspecten van pijn, en verschillen tegelijkertijd in hun unieke invulling, die deels persoonlijk en deels tijdsgebonden is. In vrijwel elk verhaal over lichamelijke pijn - literair of concreet levensverhaal van een pijnlijker - komen elementen voor die ook in het verhaal van Pirandello voorkomen:

- de verwoestende ervaring van pijn voor het leven
- de betekenis van pijn voor de betrokkene: is pijn toeval of verklaarbaar vanuit het eigen leven, is de pijnlijder schuldig of onschuldig aan zijn pijn?
- De reactie van de omgeving van de pijnlijder, de mate van empathie en compassie
- De reactie van hulpverleners, die hun eigen opvattingen en theorievorming hebben over pijn.

Ook zonder de vraag te beantwoorden of literaire fictie een werkelijkheid weer- spiegelt kan wel gesteld worden dat in fictie, net zoals in het werkelijke leven, deze aspecten van pijn altijd in hun samenhang aan de orde zijn. Het analytisch uit elkaar rafelen van de pijnervaring in verschillende aspecten en deze aspecten apart bestuderen en in een theoretisch kader zetten is een typisch wetenschap- pelijke en filosofische activiteit die de literator en de pijnlijder eigenlijk vreemd zijn. Voor hen is het ondenkbaar dat er los van alles zo iets kan bestaan als een biologisch of psychologisch perspectief op pijn, hetgeen overigens niet wil zeggen dat ze niet met deze perspectieven in aanraking komen en er door beïnvloed worden.

Verder is het eigenaardige van pijn dat de ervaring ervan lang niet altijd eendui- dig en begrijpelijk is. Pijn in een niet meer bestaand lichaamsdeel bijvoorbeeld moge dan langzamerhand wetenschappelijk begrijpbaar zijn, voor de ervaring blijft het een ongerijmdheid. Het is ook niet zo vanzelfsprekend dat pijn altijd een negatieve betekenis heeft. In de sport bijvoorbeeld hoort pijn bij de toppres- tatie en in de seksualiteit is gebleken dat pijn en genot niet noodzakelijkerwijze vijanden van elkaar zijn. Ook kent pijn in veel culturen een positieve betekenis in allerlei initiatierituelen. Uit de ervaringen van mensen die zonder pijngevoel ge- boren zijn blijkt bovendien dat het ontbreken van pijngevoel in principe een do- delijke aandoening is, zeker op jonge leeftijd. Transcultureel tenslotte blijkt dat de ervaring van pijn een duidelijke culturele dimensie heeft. Zo is bijvoorbeeld de voor de westerse mens zo vanzelfsprekende ervaring dat pijn een lokalisatie heeft niet in alle culturen aanwezig. Het is dus niet zo verwonderlijk dat er wel eens gesproken wordt over 'the puzzle of pain'. Pijn is zo met het menselijk leven verweven, dat William Faulkner eens heeft gezegd dat de gedachte dat het leven op een gegeven moment niet meer pijn doet eigenlijk niet te verdragen is. Pijn is zowel een teken van leven als een teken van dood.

Men zou op grond daarvan kunnen denken dat pijn een aantrekkelijk onderwerp moet zijn voor literatoren. Op het eerste gezicht valt dat echter kwantitatief ge- sproken nogal tegen. Natuurlijk zijn er veel romans waarin ergens sprake is van pijn, maar er zijn maar weinig romans en verhalen waarin pijn een prominente plaats inneemt. Romans waarin terloops sprake is van pijn zijn meestal romans waarin de pijn verbonden is met een bepaalde ziekte. Kanker is daarvan een goed voorbeeld. In romans waarin kanker de hoofdrol speelt en het sterven een reële optie is, speelt pijn een bijrol. Zo laat David Guterson in *Over de bergen* de hoofdpersoon, een cardiochirurg in ruste die in een terminaal stadium van darm- kanker is, zeggen:

"Ben wist dat er plekken bestonden waar de pijn zo vaag was dat die on- bereikbaar waren zonder een operatie waarbij de zenuwen in zijn ruggenmerg werden doorgeknipt. Er bestonden plekken waar het zo verschrikkelijk veel pijn deed dat alle argumenten vervielen. (...) Voor hem leek het niet laf om geen pijn

te willen hebben. Hij was er in zijn drieënzeventigjarige leven vaak genoeg mee geconfronteerd om in te zien dat pijn zich niets aantrok van karakter, temperament of deugdzaamheid. Het was niet echt een dappere daad die te ondergaan, er bestond alleen angst voor het alternatief van pijn: het ophouden van alles.”

Maar verder speelt pijn in dit boek, behoudens als een permanente vage en doffe aanwezigheid en dreiging, vrijwel geen rol. De hoofdrol in dit boek is weggelegd voor de vraag wanneer het leven nog de moeite waard is om geleefd te worden. In een andere recente roman, *IJzertijd* van J.M. Coetzee, is pijn aan de ene kant vrijwel permanent aanwezig, maar expliciet vrijwel afwezig in de beschrijving van de vrouwelijke hoofdpersoon met kanker en wordt de ziekte vooral symbolisch beschreven in relatie tot het apartheidsregime van Zuid Afrika.

Gezien het feit dat pijn en mens-zijn haast onverbreekelijk met elkaar verbonden zijn, mag het op zich opvallend worden genoemd dat de expliciete literaire verwerking van pijn kwantitatief gesproken gering lijkt. Vaak wordt dat toegeschreven aan de opvatting dat pijn niet onder woorden te brengen is, een opvatting die vooral sinds het boek van Elaine Scarry, *The body in pain*, dat in 1985 werd gepubliceerd, alom wordt gehuldigd. Scarry baseert zich vooral op de extreme ervaringen van de marteling, en haar theoretische uitgangspunten worden gevormd door de uitspraken van Virginia Woolf in haar beroemde essay *On being ill* uit 1926. Woolf constateert in dit essay dat het toch verbazend is dat er door literatoren zo weinig over pijn is geschreven.

“Het Engels, waarin de gedachten van Hamlet en de tragedie van Lear kan worden uitgedrukt, heeft geen woorden voor de huivering en de hoofdpijn.... Het eerste de beste schoolmeisje heeft, als ze verliefd wordt, Shakespeare, Donne en Keats tot haar beschikking om voor haar te spreken, maar als een lijder probeert een pijn in zijn hoofd aan een dokter te beschrijven droogt de taal vrijwel onmiddellijk op.”

Om hier nu uit te concluderen dat pijn de taal verbrijzelt en dat pijn geen verwijzing kent, zoals Scarry doet, is tamelijk onzinnig. Los van het feit dat het eerste de beste schoolmeisje uit de tijd (en kringen) van Woolf niet erg meer lijkt op het eerste de beste schoolmeisje uit onze tijd, verwacht Woolf literatuur met taal. Voor iemand die in het zelfde essay van mening is dat literatuur zich vooral bezighoudt met het leven van de geest en dat de gewone lichamelijke problemen van de mens, zoals ziekte, terzijde moeten worden geschoven, is deze verwarring niet onbegrijpelijk. Maar een en ander getuigt natuurlijk wel van een zeer specifieke (en romantische) opvatting van literatuur, die zeker niet door iedereen gedeeld wordt.

Het feit dat er maar zo weinig literatuur over pijn lijkt te gaan en zoveel over liefde, is echter geen bewijs dat pijn aan de taal ontsnapt, noch dat liefde wel onder woorden is te brengen. Ook liefde is een voortdurend zoeken naar betekenis in het reeds aanwezige woud van betekenissen, zoals Roland Barthes in zijn *Fragments d'un discours amoureux* zo prachtig demonstreert. Hoogstens kunnen we zeggen dat we blijkbaar liever over liefde spreken dan over pijn, ziekte en lijden. Maar feit is dat ook pijn, ziekte en lijden in de literatuur besproken wordt, zoals onder ander zal blijken uit de essays in dit boek, en dus onder woorden te brengen en te delen is. Zelfs de extreme ervaringen van marteling waar Scarry zich op baseert zijn, al is het maar mondjesmaat, onder woorden gebracht. Men

zou dus zelfs op dit punt een nog radicalere stap kunnen maken door te betwijfelen of de stelling dat er zo weinig over pijn wordt gesproken in de literatuur wel correct is. Pijn is dan wellicht, anders dan liefde, niet zo vaak een hoofdonderwerp van romans, maar pijn speelt in zeer veel romans wel degelijk een betekenisvolle rol, ook – en misschien wel juist – in liefdesromans. Siegfried Lenz stelt dat:

“Hoe complex de mechanismen van pijn zijn en hoe raadselachtig pijn is wordt ruim aangetoond door de literatuur als een onuitputtelijke bron aan beschreven wereldervaring. Geen lijden dat niet in haar is opgenomen, geen nood die niet in haar is bewaard, geen pijnervaring die niet door haar overgeleverd wordt. Schanddaden en vergeeflijke dromen, noodlottige en blijvende wonden, vergissingen en verblindingen met noodlottige gevolgen: in de literatuur is vastgelegd wat ons uitsluitel geeft over de mens. En wellicht is dit ook haar belangrijkste taak en haar preciaire privilege: het geleefde bestaan bewaren en voor de vergeetelheid behoeden, ook als het beeld van de mens daardoor verduisterd wordt.”

Pijn en geneeskunde

Als literatuur vooral op zoek gaat naar de betekenissen van pijn, en laat zien, zoals Lenz zegt, hoe complex de mechanismen van pijn zijn en hoe raadselachtig pijn is, dan lijkt de inzet van de geneeskunde daar hemelsbreed van te verschillen. De geneeskunde is veel analytischer van aard dan de literatuur, in plaats van de ervaring van pijn in volledige samenhang te laten zien trekt de geneeskunde die uiteen in verschillende aspecten; in plaats van de raadselachtigheid te demonstreren wil de geneeskunde het raadsel van de pijn juist ontsluiten. Het verschijnsel pijn dient eenduidig en begrijpelijk worden gemaakt.

Niettemin is de relatie tussen geneeskunde en pijn op een heel specifieke manier dubbel en dubbelzinnig van aard. Enerzijds behoort de bestrijding van pijn – zijnde een van de meest concrete en invoelbare manifestaties van menselijk lijden – van oudsher tot haar *core-business*. Anderzijds is pijn een belangrijk en te respecteren symptoom in de medische diagnostiek. Pijn als signaal van een onderliggende ziekte zet de arts op het spoor van een daaraan ten grondslag liggende stoornis en veel artsen hebben dan ook in hun opleiding geleerd om niet al te snel tot de barmhartige daad van pijnstilling over te gaan, omdat zo'n handeling de diagnostiek kan vertroebelen.

Deze analytische betekenis van de pijn heeft in de geneeskunde vooral aan betekenis gewonnen sinds de ontwikkeling van de pathologische anatomie, onder meer in het werk van Bichat uit het begin van de negentiende eeuw. Hij introduceerde de gedachte dat pijn een teken kon zijn van een pathologische laesie op orgaanniveau. Voor de patiënt behelsde dat lijden, maar voor de dokter werd hiermee een nieuwe 'klinische blik' op ziekte mogelijk, met als gevolg een revolutionaire ontwikkeling van de ziekteleer. De aard, de intensiteit, de kwaliteit en het beloop van de pijn zijn sindsdien van bijzonder informatieve betekenis gebleken voor het medisch beleid.

De waarde van pijn als hulpmiddel bij de diagnostiek verwijst naar de zogenaamde doelmatigheidsopvatting van de pijn, de gedachte dat pijn een nuttig, zij het feilbaar beschermingsmechanisme is voor het lichaam. Deze opvatting reikt terug tot in de klassieke Hellenistische filosofie van de levenskunst en de zorg voor de eigen (geestelijke en lichamelijke) gezondheid. De Franse filosoof Descartes heeft deze opvatting in de zestiende eeuw (opnieuw) vrij gedetailleerd

beschreven. Zijn opvattingen staan in het teken van een indrukwekkende culturele en geestelijke omwenteling: het verdwijnen van het levensgevoel van wat bij gebrek aan een betere term wordt aangeduid als de Middeleeuwen, en de vorming van een nieuwe levenshouding onder invloed van Renaissance en humanisme. Pijn is bij Descartes niet meer het lijfelijke merkteken van de menselijke zondigheid, maar een "lering van de natuur", een natuur die door God zo is ingericht dat zij de mens leert om te onderscheiden tussen wat goed en schadelijk voor hem is. Zij waarschuwt voor dreigend gevaar en leert de mens om zulke gevaren in de toekomst te vermijden. Pijn is niet meer teken van een metafysisch kwaad, maar een doelmatig onderdeel van Gods plan, dat de mens in zijn levenspraktijk ten dienste staat.

Maar omdat zij ook feilbaar is, herinnert de pijn de mens tevens aan zijn eindigheid en onderwijst zij hem de juiste levenshouding die volgens Descartes bestaat in de moraal van het "niet vrezen van de dood". Daarmee plaatst hij zich in een traditie die via Montaigne teruggaat op klassieke Stoïsche gedachten.

De doelmatigheidsopvatting van de pijn is ook in de ontwikkeling van de geneeskunde van na 1800 terug te vinden. De dominante technische metafoor bij Descartes is die van het mechanisme; *The Lancet* van 1887 verpakt dezelfde opvatting in een in die periode meer tot de verbeelding sprekende metafoor van de telegrafie:

"In het kort kan pijn een bericht van lijden zijn dat verzonden wordt door een gekwetst onderdeel van het lichaam door een keten van zenuw elementen zoals een bericht van woordsymbolen wordt verzonden door een telegraafdraad."

Deze opvatting van pijn heeft uiteraard binnen de geneeskunde ook tegenstanders gekend. Eén van de bekendste daarvan is de Franse chirurg René Leriche geweest. In 1937 verscheen zijn boek *La Chirurgie de la Douleur*. In de inleiding schrijft hij:

"Voor artsen die begaan zijn met de zieken, is pijn slechts een toevallig, treurig, lastig en moeilijk te onderdrukken symptoom, dat echter meestal geen grote waarde heeft, noch voor de diagnostiek, noch voor de prognose. Het aantal ziekten dat door pijn wordt geopenbaard is zeer klein, en als begeleider van ziekten brengt zij ons vaker op een dwaalspoor. (...) In werkelijkheid ontwikkelt de meerderheid van de ziekten zich in ons zonder ons te waarschuwen (...) Wanneer de pijn optreedt, is men bijna altijd al in de tweede akte aangekomen. Het is te laat. De ontwikkeling is reeds begonnen. (...) Men moet de foute gedachte van de 'weldadige pijn' opgeven. Pijn is altijd een onheilsgeschenk, dat de mens zijn waarde doet verliezen, dat hem zeker maakt dan hij zonder pijn zou zijn."

Leriche betwist de vermeende medische bruikbaarheid van pijn, inclusief de opvatting dat pijn een natuurlijk waarschuwingssignaal zou zijn, zoals door Descartes en de auteurs van het artikel uit *The Lancet* wordt aangenomen. In plaats van een preventieve of heilzame waarschuwing te zijn, is de pijn volgens hem eerder te vergelijken met een laattijdig bericht over een storm die net verwoestend over het land is geraasd. Een ieder die gelooft in de finaliteit van pijn maakt zich volgens Leriche schuldig aan een twijfelachtige "métafysique médicale", die hij als volstrekt onwetenschappelijk van de hand wijst. Hij heeft deze opvatting dan ook zijn leven lang met pen en scalpel bestreden. De vraag is echter of die strijd wel in termen van een wetenschappelijke dispuut gevoerd, laat staan be-

slecht kan worden. Pijn laat zich immers maar zeer ten dele in wetenschappelijk-technische termen beschrijven en vatten.

Als medisch kernbegrip illustreert de pijn immers keer op keer hoezeer geneeskunde en het medisch handelen verbonden zijn met culturele waarden en zingevingsvragen, met alle daarbij horende ambivalenties. Zo is de opvatting dat ernstig zieke en stervende mensen geen pijn meer hoeven te lijden evenzeer onderdeel van het moderne levensgevoel, als de gedachte dat pijn een natuurlijke en positieve betekenis kan hebben; enerzijds beschouwen we morfine inmiddels als een vast onderdeel van het moderne doodsrитуeel, anderzijds vinden we het doodnormaal en natuurlijk dat het baren van nieuw leven met intense pijn gepaard gaat, alhoewel die laatste opvatting tegenwoordig aan populariteit inboet. Pijn laat zich dus maar in beperkte mate begrijpen als een zuiver medisch fenomeen. De medische betekenis van pijn is eerder onderdeel van een cultureel complex van betekenissen.

Pijn in dit boek

Dit culturele complex van uiteenlopende betekenissen rondom de oerervaring van pijn komt duidelijk naar voren in literatuur en poëzie. De meeste auteurs van dit boek bespreken aan de hand van romans en autobiografieën verschillende van deze betekenissen. Lichamelijke pijn staat daarbij op de voorgrond. De ervaring van lichamelijke pijn wordt bij uiteenlopende soorten pijn besproken, zoals pijn bij kinderen, fantoompijn, kiespijn, pijn bij kanker, pijn en ouderdom en barspijn, naast besprekingen van het ontbreken van het pijngevoel, pijn en lust en pijn in de sport. In een drietal bijdragen staat de verbinding tussen taal en pijn ter discussie. De stelling dat pijn niet onder woorden te brengen is wordt zowel verdedigd als betwist.

Levenspijn komt aan de orde in drie essays. Uit alle drie essays, die romans bespreken die een evidente auto-biografische inslag kennen, blijkt de ontwrichtende en fysieke werking van levenspijn én hoe belangrijk de rol van anderen is in de ervaringen die besproken worden. Een drietal andere essays hebben die positie van anderen, waaronder hulpverleners, als hoofdonderwerp.

Niet alle bijdragen zijn naar aanleiding van een roman of autobiografie geschreven. Twee bijdragen zijn zelf voorbeelden van de literaire verbeelding van pijn, terwijl ook een autobiografische bijdrage niet ontbreekt. Daarnaast zijn er 11 'pijngedichten' opgenomen over zowel lichamelijke als levenspijn.

Tenslotte zijn een vijftal essays meer algemeen en beschouwend van aard. Drie daarvan zijn weer gebaseerd op de eigen ervaring van de schrijver als arts of als patiënt.

De redactie heeft deze essays op de volgende manier geordend.

In het eerste deel 'Door merg en been' bespreken tien auteurs één boek waarin pijn een belangrijke rol speelt.

In het tweede deel 'Symboliek en eenzaamheid' bespreken elf auteurs een thema dat met pijn verbonden is. Zij doen dat in de meeste gevallen aan de hand van meerdere romans of verhalen. In dit deel zijn ook een tweetal algemene essays over pijn opgenomen.

In het derde deel 'Ervaren en bestrijden' is in zes bijdragen het woord aan de literator en aan de ervaringsdeskundigen, patiënten, maar ook artsen.

De redactie hoopt dat het geheel de lezer een goed inzicht geeft in de verschillende betekenissen van pijn.

Literatuur

Anonimus. What is pain? *Lancet*: 13 aug 1887, 333.

Barthes, Roland. *Fragments d'un discours amoureux*. Paris: Seuil, 1977.

Bending, Lucy. *The representation of bodily pain in late nineteenth-century in English culture*. Oxford: Clarendon Press, 2000.

Coetzee, J.M. *IJzertijd*. Amsterdam: AMBO, 1992.

Guterson, David. *Over de Bergen*. Amsterdam: Prometheus, 1999.

Lenz, Siegfried. *Über den Schmerz. Essays*. Hamburg: Hoffman Und Campe, 1998.

Leriche, René. *La Chirurgie de la Douleur*. Paris: Masson, 1937.

Pirandello, Luigi. *De pijn om zo te leven*. In: *De pijn om zo te leven en andere verhalen*. Amsterdam: Querido, 1986.

Scarry, Elaine. *The body in pain: The making and unmaking of the world*. Oxford: Oxford University Press, 1985.

Woolf, Virginia. *On being ill*. In: *The essays of Virginia Woolf*, (ed. Andrew McNeillie). London: Hogarth, 1994.